

УДК 378: 373.3.011.3-051

Тамара Торчинська

МОВЛЕННЄВА ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розкрито актуальну проблему, що стосується мовленнєвої підготовки вчителя початкової школи до розвитку творчих здібностей молодших школярів у процесі вивчення української мови. Проаналізовано теоретичні та методологічні наукові дослідження дидактів, психологів та методистів щодо вирішення цього питання. Обґрунтовані особливості шкільного навчального курсу української мови, які полягають в тому, що вона є не тільки предметом вивчення, але й засобом навчання інших предметів освітньої системи, а також проаналізовано компоненти практичного мовлення вчителя початкової школи.

Ключові слова: мовленнєві засоби, мовленнєва підготовка, мовленнєвий розвиток, мовленнєва творчість, професійна діяльність, професійна компетентність, творча діяльність, техніка мовлення.

A relevant issue concerning speech preparation of elementary school teachers to develop creative competence of younger school children in the processes of learning the Ukrainian language was revealed in this paper. Theoretical and methodological researches of educators, psychologists and supervisors as to the solution of this problem were analyzed. Specific aspects of the Ukrainian language teaching course, which prove the fact that it is not only the subject to study, but also a means to study other subjects of the educational system, were grounded; components of practical speech of an elementary school teacher were analyzed.

It was found that speech activity can be one of the strongest incentives for the materialization of imagery: it activates the imagination of students, creates images that are then objectified with the help of figurative means. Simultaneously creating imagery in the imagination stimulates the speech activity of students. Exercises, tasks and games, which use the potential of the relationship of speech and image activities, ensure the effectiveness of the development of creative abilities of junior schoolchildren. Objectivization of the notions of primary school students through the word is a necessary stage in the development of the creative abilities of children, since the accumulated images of the imagination, backed by emotional impressions, in a favorable, creative, free atmosphere encourage students to speech activity.

Key words: speech aids, speech preparation, speech development, speech creativity, professional activity, professional competence, creative activity, speech technique.

Загальновизнаною істиною є те, що визначальним унікальним суб'єктом у вирішенні завдань початкової освіти є вчитель. Саме він, першовчитель, започатковує формування в учнів таких важливих загальнонавчальних умінь і навичок, як читання й письмо, а також виробляє реалістичні уявлення про навколишній світ, забезпечує засвоєння норм загальнолюдської моралі, вироблення естетичних смаків, разом з сім'єю закладає основи елементарних трудових умінь.

Система початкових знань і вмінь, яку має сформувати вчитель початкової школи, досить широка і вимагає від нього такої самої широти різнобічних знань, інтересів, культури – загальної ерудиції. Незаперечною істиною є й те, що головним професійним «інструментом» діяльності вчителя є слово, його мовлення, через яке відбувається його професійна адаптація. Цей інструмент, виявляючи рівень загальної мовної освіти, забезпечує вирішення професійних завдань учителя-класовода з таких взаємовіддалених предметів, як, наприклад, математика і образотворче мистецтво, рідна мова і фізична культура, літературне читання і трудове навчання. Крім здійснення суто навчальної діяльності, мовлення вчителя у взаємодії з мовленням школярів є визначальним засобом їхнього спілкування, забезпечує рівень його культури.

Шукаючи ефективні засоби навчання, ми іноді забуваємо, що основним з них було і залишається живе мовлення вчителя, якими б сучасними технічними засобами ми не користувалися. Саме на те, щоб навчити майбутніх класоводів урівноважувати рівні мовлення, і має бути зорієнтована їхня мовленнєва підготовка.

Актуальність цієї проблеми зумовлена і новітніми завданнями мовного та мовленнєвого розвитку учнів, визначеними Концепцією початкового навчання рідної мови, Державним стандартом початкової мовної освіти, і своєрідністю професійної діяльності вчителя початкової школи, унікальність якої полягає, по-перше, в тому, що він бере до своїх рук наймолодших школярів, а по-друге, тим, що його професіограма є, порівняно з іншими, найбільш інтегрованою, багатопредметною. Саме цим визначаються особливості мовленнєвої взаємодії вчителя й учнів під час опрацювання різних предметів, що зумовлені змістом, характером і завданнями їх викладання.

Звідси вимоги до мовлення вчителя з точки зору внутрішнього упорядкування, що зумовлене його високою суспільно-педагогічною функцією.

Важливим завданням є забезпечення належної методичної готовності майбутніх фахівців, їхніх загально-педагогічних і психологічних знань, а також умінь передавати молодшим школярам знання всього спектру навчальних предметів, навчити дітей бачити, знаходити джерела й шляхи самостійного поповнення цих знань.

Важливими компонентами практичного мовлення, на яких

зосереджується увага, виділяються такі:

- розуміння і володіння технікою мовлення, що крім дихання, дикції, сили, чистоти і висоти голосу, охоплює й дотримання орфоепічних норм;
- знання і володіння засобами логіко-емоційної виразності читання і мовлення, що включає різновиди пауз, їх тривалість, логічний наголос, зміни тону і темпу мовлення. Професійне володіння вчителем початкової школи цими мовленнєвими засобами значно сприяє утримуванню у молодших школярів тривалої мимовільної уваги, викликає у них інтерес до повідомлюваного;
- уміння вчителя в процесі підготовки до словесної дії орієнтуватися на особливості різних жанрів публічних виступів: доповідь, промову, лекцію, бесіду, а також мати на увазі слухача (батьків, громадськість, колег у педагогічному колективі, і найголовніше – учнів).

Майбутній учитель має усвідомлювати й пам'ятати, що його професійна мовленнєва діяльність має бути підпорядкована найголовнішому очікуваному результату – продуктивній мовленнєвій діяльності учнів, яка за теорією мовленнєвої діяльності виступає в таких основних фазах:

- а) програмування висловлювання у немовленнєвому суб'єктивному коді;
- б) формування плану дій уже в мовленнєвій формі;
- в) мовленнєвий акт висловлювання;
- г) зіставлення запланованого і висловлюваного (в усній чи письмовій формі), де мовлення виступає як знаряддя контролю.

Майбутній учитель початкової школи і ті, хто його професійно формує, мають пам'ятати, що курс української мови являє собою важливу складову загального змісту початкової освіти, оскільки він є не тільки окремим навчальним предметом, а й виступає основним засобом опанування всіх інших навчальних дисциплін. Його мета – забезпечити розвиток, удосконалення умінь і навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності: навчити дітей читати і писати, сформувавши в них певне коло знань про мову і мовні уміння, забезпечити відповідну мотивацію вивчення рідної мови.

Вчителеві треба також знати, що сучасне шкільне навчання української мови спрямоване на розвиток у дітей, окрім загально мовленнєвих, і таких важливих загально-навчальних умінь, як організаційні загально-пізнавальні та контрольні-оціночні. Вони визначені у сучасних програмах. І ці вміння потрібно тримати в полі зору практично на кожному уроці. Тому вчитель повинен бути добре обізнаний з ними.

Практична, мовленнєва спрямованість початкового навчання полягає і в тому, що контролю мають підлягати не стільки знання про мову,

---

скільки мовні уміння – це будувати речення, різні за структурою, за метою висловлювання та інтонацією; уміння правильно утворювати форму слова і поєднувати її з іншими формами слів: будувати словосполучення, дотримуючись норм лексичної сполучуваності, не порушувати норми наголошування уживаних знайомих слів. Нова програма з мови високо технологізована. Вона дає чіткий переломний момент умінь, якими мають оволодіти учні.

Варто повторити ту особливість шкільного навчального курсу мови, що вона є не тільки предметом вивчення, але й засобом навчання інших предметів освітньої системи. Тому відповідно до цього на заняттях з методики навчання української мови необхідно опрацьовувати і той мовний матеріал (лексику, термінологію, спеціальні тексти), які доведеться використовувати вчителю в процесі професійної діяльності на різних предметах. Адже це також важлива складова і мовно-мовленнєвої підготовки, і культури мовлення майбутнього фахівця.

У зв'язку з цим постає проблема забезпечення школи вчителями, котрі володіють відповідними знаннями, вміннями і навичками, здатними до впровадження у навчально-виховний процес чогось нового, цікавого. Тобто, школі потрібні спеціалісти, які характеризуються не тільки високою професійною майстерністю, а й які здатні працювати творчо у своїй професійній діяльності, які поєднують компетентність і турботливість про становлення своїх учнів як особистостей.

Відповідно до професійної компетентності вчителя, його практичної підготовки сучасні вимоги набувають більш вираженого характеру. Саме тому вкрай необхідним є пошук таких підходів, які дозволяють зробити новий крок у методичній підготовці майбутнього вчителя. Навчання у закладі вищої педагогічної освіти має орієнтуватися на посилення фундаментальної дидактичної і методичної освіти, наближення навчального процесу до творчої професійної діяльності, спрямовуватися на формування особистості педагога з такими якостями, які відповідали б наявним вимогам і забезпечували успішність у їхній практичній діяльності.

Аналіз науково-педагогічних джерел засвідчив, що проблема підготовки майбутніх учителів набула досить ґрунтовного висвітлення в науковій літературі минулого. Теоретичні та методологічні її основи відображені в працях К. Ушинського, М. Драгоманова, С. Русової, В. Сухомлинського. Сучасні аспекти знайшли відображення в науковому доробку А. Алексюка, В. Бондаря, О. Савченко, В. О. Щербакова та інших науковців, але залишається досить важливою і потребує подальшого розвитку.

Метою дослідження є розкриття мовленнєвої підготовки вчителя початкової школи до розвитку творчих здібностей молодших школярів.

Проблема підготовки майбутніх учителів набула досить ґрунтовного висвітлення в науковій літературі минулого. Теоретичні та методологічні її

основи відображені в працях К. Ушинського, М. Драгоманова, С. Русової, В. Сухомлинського. Сучасні її аспекти знайшли відображення в науковому доробку А. Алексюка, В. Бондаря, О. Савченко, В. О. Щербакова та ін.

До обґрунтування особливостей та закономірностей формування професійних та особистісних якостей звертають свої наукові зацікавлення В. Андрущенко, Г. Васянович, Б. Гершунський, І. Зязюн, С. Сисоєва.

Одним із найголовніших завдань початкової школи в галузі мовної освіти є завдання навчити майбутніх вчителів, а відтак і школярів змістовно, граматично правильно та акустично вправно висловлювати свої думки. Тому вдосконалення мовленнєвих умінь та навичок – одне із істотних завдань підготовки майбутнього учителя початкової школи.

Формування мовленнєвих умінь та навичок – не лише проблема учителів початкової школи, а й їх обов'язок – брати участь у вихованні особистості, наділеної вміннями і навичками вільно, вправно, виправдано користуватися мовними засобами в сприйнятті (слуханні й читанні), у створенні (говорінні й письмі) висловлювань у різних сферах, формах, видах, жанрах мовлення, тобто в забезпеченні їх всебічної мовленнєвої компетенції.

Багатофункціональний характер мовлення підкреслюється сучасними дослідниками. Зокрема, М. Вашуленко зазначає, що мовленнєва діяльність у початковій школі широко використовується на всіх уроках: скажімо, на уроках трудового навчання учитель і учні в процесі різноманітної навчальної діяльності використовують тексти всіх типів – розповіді, описи і міркування. Те саме можна сказати і про мовленнєву діяльність школярів, що пов'язана з їхніми висловлюваннями на уроках образотворчого мистецтва. А на уроках фізичної культури учителям й учням доводиться зв'язно викладати правила і сюжет рухливих ігор, послідовність виконання окремих фізичних вправ ускладненої структури тощо. На уроках математики учні навчаються будувати усні міркування, пов'язані з процесом розв'язування текстових задач, порядком виконання різних обчислень під час розв'язування математичних виразів, описувати геометричні фігури, спираючись на їх найістотніші ознаки тощо [1]. Крім того, мовленнєва діяльність – невід'ємний компонент творчості: мовлення використовується у процесі ознайомлення з проблемою, під час зародження задуму, обробки інформації, у створенні плану дій тощо. Водночас мовленнєва діяльність є самостійним специфічним, унікальним видом художньої творчості, що втілюється саме у процесі мовлення та є яскравим показником мовленнєвої компетенції, виявом бажання й здібності.

Мовленнєва діяльність включає мову й мовлення як внутрішні засоби та способи її реалізації. Мова – це нормалізована система звуків, морфем, слів і правил їх сполучення на морфологічному, синтаксичному, семантичному та логічному рівнях, тобто система знаків, що є основним засобом спілкування членів певного людського колективу, засобом

переробки і передачі інформації від покоління до покоління. Мовлення – це застосування мови у процесі спілкування. Воно індивідуальне, динамічне, ситуативно зумовлене, є виявом творчої ініціативності індивіда.

Мовленнєва творчість виявляється у свободі вибору способу здійснення мовленнєвої дії (умовиводу чи висловлювання) в межах лексико-граматичних діапазонів ситуативного варіювання. Оскільки однією з головних одиниць цього варіювання є слово, у теорії і практиці навчання мови використовується як його синонім термін «словесна творчість». Вона визначається багатьма вченими як один із видів художньої творчості, що виникає під впливом творів мистецтва, вражень від навколишнього життя і характеризується самодостатністю, знаходить втілення у створенні дітьми різних типів усних зв'язних висловлювань.

Сучасні дослідження творчості у мовленнєвій діяльності ґрунтуються на педагогічних традиціях минулого. На початку ХІХ століття мовлення було визнане фундаментом людського мислення. Розуміння творчості як засобу комунікації, передачі власних переживань і думок художника навколишнім, спрямованість на спілкування, вивчення способів адекватної передачі продуктів творчості призвели до того, що теорії психології творчості того часу були нерозривно пов'язані з лінгвістикою, із дослідженнями значення слова і його внутрішньої форми. Так педагогічний досвід В. Сухомлинського став багатогранною і глибокою спадщиною, що значною метою визначила погляди сучасних дослідників творчої мовленнєвої діяльності. На його думку, поетична творчість – найвищий ступінь мовної культури, яка виражає сутність людської культури. Із живої думки і слова «почалося становлення людини: думка, втілена у слово, підняла нас над природою, над усіма речами і явищами, над епохами і століттями. Слово ввібрало у себе найтонші порухи наших почуттів; в ньому закарбувалася душа, звичаї, традиції, радості і болі народу – всі його духовні цінності, творені століттями» [7]. Педагог переконував, що поетична творчість доступна кожному і не є привілеєм особливо обдарованих, що вона – таке саме закономірне явище, як малювання, через яке проходить кожна дитина. У своїх творах В. Сухомлинський неодноразово підкреслював, що дитяче бачення світу – це водночас своєрідна художня творчість. Казка, гра, фантазія – це животворне джерело дитячого мислення, благородних почуттів і бажань. Воно стає сферою духовного життя дитини, засобом вираження думок і почуттів – живою реальністю мислення. Під впливом почуттів, що пробуджують казкові образи, дитина вчиться мислити словами. Без казки – живої, яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттям дитини – неможливо уявити дитячого мислення і дитячого мовлення, певних шаблів людського мислення й мовлення» [7].

У багатьох сучасних дослідженнях відзначається, що творча діяльність учня може реалізуватися у різноманітних видах дитячої

діяльності: в ігровій, театралізованій, образотворчій, музично-ритмічній тощо. Вона є макродіяльністю, в якій дитина поєднує різноманітні засоби створення художнього образу через використання кольору, форми, звука, ритму, композиції, слова. Послідовність та поєднання діяльностей можуть бути різними. Так, іноді малюнок спонукає учня до створення казкової історії, а в іншому випадку в музично-ритмічних рухах, мелодії, ліпленні, малюнку дитина бачить втілення вигаданого й відтвореного у слові оригінального образу. Створюється єдине середовище, в якому учень творить, непомітно для себе переходячи від одного виду діяльності до іншого. Проте в будь-яку діяльність, у якій дитина може виявити творчу активність, тією чи іншою мірою проникає мовленнєва діяльність, яка бере участь у всіх етапах творчого процесу: у створенні задуму, пошуку способів його реалізації, у спрямуванні, уточненні, стимулюванні творення, на контрольному етапі оцінки, співвіднесенні одержаного результату із задумом. Для неї є типовим міждіяльнісний характер, тобто такий, що обслуговує інші види діяльності.

Результати досліджень мовленнєвої творчості отримали свою реалізацію у Державному стандарті початкової загальної освіти, який передбачає всебічний розвиток особистості та її самовираження у творчих видах завдань. Підручники «Літературне читання» містять численні завдання, спрямовані на розвиток творчих здібностей. Їх виконання розвиває творчу уяву, фантазію, образне мислення і образну пам'ять; розвиває образне бачення поетичних картин; формує образність словесного малювання; удосконалює вміння складати розповідь, підбирати текст до малюнка; розвиває вміння створювати казки, розширювати казковими епізодами зображені події; формує вміння творити віршовані рими; формує вміння визначати настрій твору і почуття мовця, зіставляти свої почуття із почуттями літературних героїв.

З метою розвитку творчої діяльності учнів на основі прочитаного учням пропонуються словесне малювання та ілюстрування прочитаного, творчий переказ, читання за ролями, інсценізація, доповнення віршованих і прозових творів, внесення змін у тексти, завершення і складання з допомогою вчителя казок, небилиць, творів-мініатюр, віршів, лічилок, загадок тощо. В організації цієї діяльності використовується комплексний вплив різних видів мистецтв: художнє слово, живопис, музика.

У підручниках «Українська мова» для початкової школи пріоритет віддано мовним знанням, які, поступово нагромаджуючись, готують учнів до мовленнєвотворчої діяльності. Основою для успішної творчої діяльності особистості визначено формування уваги до слова, художніх засобів, уявлень про побудову твору. Спочатку учні навчаються складати речення, упорядковувати їх у понадфразову єдність та текст, придумувати основну частину чи кінцівку тексту. Ці завдання готують учнів до повноцінної творчої як усної, так і письмової мовленнєвої діяльності, яка

реалізується у їхніх описах малюнків, у розповідях про себе і своє оточення, вітальних листівках, листах, інструкціях до ігор тощо. Під час виконання творчих завдань учні використовують вивчений на уроці новий матеріал.

Організація мовного матеріалу підручників забезпечує поступове нагромадження знань, необхідних для здійснення повноцінної мовленнєво-творчої діяльності. Системна робота з формування образності словесного малювання і збагачення лексичного запасу дозволяє учням складати загадки, продовжувати віршовані рядки, римувати, художньо описувати предмети, які їх оточують, і явища природи. Виконуючи завдання, які пропонують підручники, учні навчаються визначати настрій твору і почуття мовця, передавати голосом характер та настрої героїв діалогу під час читання в особах. Рольові ігри, у яких молодший школяр уявляє себе у тій чи іншій соціальній ролі, дозволяють застосувати свої знання і досвід, створити образ і реалізувати свої творчі здібності.

Мовленнєвий розвиток учня – це дуже важлива умова його успішного навчання. Чим більше дитина читає, переказує, слухає, тим краще розвивається її пам'ять, а, отже, тим легше їй засвоювати знання з усіх навчальних дисциплін, які вивчаються в початковій школі. Щоб розвинути та удосконалити мовлення школярів потрібна щоденна клопітлива робота над оволодінням основними мовними нормами. У цій роботі головне місце посідає збагачення словникового запасу учнів. Засвоюючи нові слова, учні вчать правильно їх вимовляти, наголошувати, пояснювати значення, удосконалюючи звуковимову, яка є складовою частиною мовленнєвого розвитку, мовної культури.

Важливу роль у збагаченні словника дітей має мова вчителя. Вона завжди є зразком для учнів, а тому й повинна бути не лише правильною щодо побудови, а й багатою, змістовною, різноманітною за своїм словниковим складом. Мова вчителя – важливе джерело збагачення словника учня початкової школи, тому з перших днів дитини в школі необхідно повсякденно працювати над словом, пояснювати різні його значення, добирати синоніми, вводити слова в речення, виявляти синоніми в ілюстративному матеріалі. Для того, щоб учні знали мову, вміли правильно користуватись словом, треба зацікавити ним, вивчати і аналізувати кожне слово, словосполучення і речення.

Враження шкільного дитинства відкладаються в пам'яті на все життя і впливають на подальший розвиток дитини. В емоційному сприйнятті дитинства зароджуються витoki майбутньої творчої особистості.

Отже, мовленнєва діяльність може виступати одним з найсильніших стимулів до матеріалізації образів уяви: вона активізує уяву учнів, створює образи, які потім об'єктивуються за допомогою зображувальних засобів. Одночасно створення образів в уяві стимулює мовленнєву діяльність учнів: маленькі творці намагаються засобом слова пояснити задум твору.

Вправи, завдання та ігри забезпечують ефективність розвитку творчих здібностей молодшого школяра. Об'єктивізація уявлень учнів початкової школи через слово є необхідним етапом розвитку творчих здібностей дітей, оскільки нагромаджені образи уяви, підкріплені емоційними враженнями, у сприятливій, творчій, вільній атмосфері спонукають учнів до мовленнєвої діяльності. Їхні уявлення є результатом активної творчої діяльності. Дитина, яка яскраво фантазує, легко переносить цю якість на словесну творчість: якщо дитина витончено відчуває світ фантазій у природі, то їй легко створити химерні образи в казках, історіях, оповіданнях.

Водночас проведене дослідження не вичерпує розкриття всіх питань означеної проблеми. Потребує подальшого вивчення процес мовленнєвої підготовки майбутніх учителів початкової школи до розвитку творчих здібностей молодших школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вашуленко М. С. Початкова мовна освіта у контексті реформування загальноосвітньої школи / М. С. Вашуленко // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002. Збірник наукових праць. – Ч. 1. – Харків : ОВС, 2002. – С. 322–338.
2. Гавриш Н. В. Розвиток мовленнєвої творчості в дошкільному віці / Н. В. Гавриш. – Донецьк : ТОВ «Лебідь», 2001. – 218 с.
3. Грушко О. В. Досвід компонент-аналізу структури творчих здібностей молодших школярів / О. В. Грушко // Наукові записки. Серія: Педагогіка і психологія. – Вінниця, 2004. – Вип. 9. – С. 167–171.
4. Кліменко В. Механізм творчості: чи можна його розвивати? / В. Кліменко. – К. : Шкільний світ, 2001. – 95 с.
5. Момот Л. Л. Творчий розвиток учнів у процесі навчання: Освіта ХХІ ст. / Л. Л. Момот, Л. В. Шелестова // Шлях освіти. – 2008. – № 1. – С. 10–13.
6. Паламарчук В. Ф. Як виростити інтелектуала?: посіб. для вчителів / В. Ф. Паламарчук // Інститут педагогіки АПН України. – К. : Знання, 2009. – 112 с.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. – [Т. 3]. – 670 с.